

Vissen rond de Floem

Een bijdrage tot
het historisch-topografisch onderzoek
van de ontwikkeling van
de stad Appingedam tot 1810
door A. Hoft

I De oorsprong van Appingedam

De stadsontwikkeling in Fivelingo

De stadsontwikkeling begint in Nederland vrij laat. Weliswaar zijn er reeds een aantal vroeg-middeleeuwse steden als Utrecht, Nijmegen en Maastricht, die hun ontstaan te danken hebben aan de oude Romeinse vestingen of die zoals Deventer voortgekomen zijn uit oude bestuurscentra van wereldlijke of geestelijke personen, maar in het Noordnederlandse gebied krijgen de meeste steden hun erkenning in de loop van de dertiende eeuw. In het huidige Friesland en Groningen worden pas laat stadsrechten verleend. In het zuiden doet dat veelal de landsheer, in het noorden, waar het gezag van de landsheer niet wordt erkend, gebeurt dat op een andere wijze; veelal door de besturen van plattelandsgemeenten, zoals in Friesland.¹ In het geval van Appingedam vindt dit plaats door de *judices*² van het landschap Fivelingo en worden deze rechten bij de vergadering van de Upstalboom van de zeven vrije Frieslanden te Aurich bekrachtigd.³ Daarmee is Appingedam een van de laatste steden in de Nederlanden, die stadsrechten verkrijgt en die vastgelegd zijn in de Buurbrief van 1327. In feite betekent dit de erkenning van rechtsregels, die reeds lang ingang hadden gevonden en waardoor het stadje zich juridisch onderscheidde van het omringende platteland.

Wij laten hier de inhoud volgen⁴

Aan alle gelovigen in Christus die dit (deze oorkonde) zullen zien (lezen) of horen (horen voorlezen) wensen wij, de rechters der Zeelanden en redgers van Fivelgo, het heil toe in de Zoon van de glorierijke Maagd, in Hem die het ware heil van alle mensen is. Wij hebben goed bevonden door dit stuk duidelijk en op niet mis te verstane wijze te verklaren, dat de rechters van de gemeenschap in Appingedam voor ons zijn verschenen en ons met eerbied voor ons gezag (nederig) hebben gevraagd om de rechtsregels, gewoonten en bepalingen (verordeningen) volgens welke hun voorgangers sinds lang vervlogen tijden recht plachten te spreken, goedgeunstig te bekrachtigen op grond van kennis ervan die geen twijfel toelaat en ze onder onze

bescherming te nemen. Overwegend dat het voor de gemeenschap nuttig is dat een ieder in het onaangetast genot is van zijn rechtsregels, gewoonten en bepalingen, mits die redelijk zijn, en dat steden, groot en klein, op hun rechtsregels gegrondvest blijven, bekrachtigen en bevestigen wij hierdoor derhalve hun hieronder volgende en volgens ons besluit op schrift gestelde rechtsregels, gewoonten en bepalingen, zoals ook alle Friezen ze unaniem vrijelijk hebben vastgesteld in een openbare vergadering bij de Opstalboom.

Ten eerste, dat voornoemde rechters in gedingen en klachten van alle vreemdelingen die samenstromen in het stadje Appingedam, met name waar het gaat om handelsverkeer en handelswaar, in alle zaken en transacties uitspraak zullen doen zonder dat enige tegenspraak is toegestaan. Hetzelfde geldt voor alwat inzake overeenkomsten in hun aanwezigheid is vastgesteld of beloofd, en dit steeds onder vermindering met de vierde penning of inhouding (korting) daarvan op het bedrag in kwestie.

Voorts zullen zij recht spreken inzake schade tussen de burens onderling, veroorzaakt door vee of lastdieren. Daarenboven geldt dat wie hun huizen of kamers (eenkamerwoningen) verhuren, deze aan mensen moeten verhuren die geacht kunnen worden betrouwbaar en eerzaam te zijn, want als de huurders enig kwaad stichten, zullen de verhuurders daarvoor boeten en aansprakelijk worden gesteld overeenkomstig de rechtsregels en het gewoonterecht van het land.

Voorts dat, als de huurder van een perceel (huisstede) tot zo grote armoede vervalt dat hij de beloofde huur niet kan betalen, het eventueel op het perceel gevestigde huis stilzwijgend (automatisch) de eigenaar van de grond tot pand voor de huur strekt en zonder diens instemming aan niemand verkocht kan worden.

Voorts, als iemand een verhuurd huis of perceel heeft verkocht, zal de huurder het in bezit mogen houden tot het einde van de jaartermijn waarvoor hij het heeft gehuurd.

Voorts, als iemand van buiten hier een perceel, huis of kamer wil kopen of huren, moet hij eerst met een stuk dat het zegel van zijn land van herkomst draagt bewijzen dat hij niet uit zijn land is verbannen en dat hij in zijn land van herkomst te goeder naam bekend staat; vervolgens moet hij als gave aan de gemeenschap drie schelling in het offerblok in de kerk deponeren, en dan zal hij als buur worden beschouwd.

Voorts, als iemand van elders als buur beschouwd wil worden, moet hij eerst met een voldoende sterke borg garanderen dat hij de burgers vrijwaart van aanspraken zijnerzijds op schadevergoeding. Deze garantie wordt hernieuwd, telkens wanneer nieuwe rechters worden aangesteld.

Voorts, genoemde rechters zullen driemaal in het jaar zitting houden, te weten na het octaaf van Pasen, na het feest van de geboorte van de Heilige Maagd, en na het octaaf van Epiphanie (Driekoningen), en telkenmale moet hun zitting vijf dagen duren.

Voorts, tijdens die drie zittingen zullen zij de gewichten, de maten, het bier, het brood keuren en van alle sterke (benevelende) dranken met uitzondering van Hamburgs bier de prijs vaststellen, en de verkopers zullen zich aan hun uitspraak onderwerpen op straffe van een boete van twee schelling.

Voorts, de rechters zullen geen recht spreken over verminkingen of verwondingen van welke aard ook, tenzij die worden toegebracht in hun aanwezigheid of tijdens brand, en in dat geval zal de redger ondanks hun bemoeienis de hem verschuldigde boete ontvangen zoals hij die zou ontvangen wanneer hij persoonlijk recht zou spreken.

Voorts, als iemand een geding tegen een ander aanspant ten overstaan van de rechters in een zaak die onder hun bevoegdheid valt, en later met minachting voor de rechters zijn tegenpartij voor om het even welke andere rechters en redgers sleept, zal hij zes schelling betalen aan de rechters zelf, en eveneens zes aan de kerkvoogden. En dit geldt welteverstaan na het begin van de behandeling, en wat hier inzake de klager wordt gezegd, is van overeenkomstige toepassing op (moet op gelijke wijze worden gezegd van) de aangeklaagde.

Voorts, niemand zal in een en hetzelfde jaar tegelijkertijd rechter en kerkvoogd zijn.

Voorts, als iemand tijdens een rechtsgeding in aanwezigheid der rechters met een ander begint te vechten, zal diens schuld inzake alwat hij tijdens deze vechtpartij heeft gedaan als bewezen worden beschouwd. Als hij echter tijdens de zitting handtastelijk is geworden tegenover de rechters zelf, zullen het zoengeld en de boete worden verdubbeld.

Voorts, de rechters zijn gehouden om bij hun ambtsaanvaarding terstond nadat ze hun eed hebben afgelegd, overeenkomstig die eed allen die valse munten slaan of echte besnijden (van echte de rand afsnijden) en alle brandstichters uit den Dam te verdrijven.

Voorts, als een der burgers is getroffen door brand binnen

de stad, gesticht door iemand van elders, moet hij eerst een borg stellen tegenover zijn medeburgers en zich daarna daar waar de brandstichter verblijft vervoegen met een brief met het zegel van de gemeenschap en zich bereid verklaren om zich voor het gerecht te verantwoorden inzake de vordering die de brandstichter op hem heeft, ongeacht welk geding hem wacht en voor welke rechter hij zich te verdedigen heeft. En als ook dit hem niet baat, moet dit rechtsgeschil vervolgens gemene zaak der burens zijn.

Voorts, de boete die de rechters ontvangen, zal twee schelling bedragen.

Voorts, als iemand gewapend komt om brand te stichten of daarbij aan een ander letsel heeft toegebracht, zal het zoengeld voor het letsel worden verdubbeld en zal de boete voor beide genoemde vergrijpen een mark bedragen; daarvan mogen de rechters twee schelling nemen en tien schelling zullen voor de gemeenschap worden bewaard in het offerblok in de kerk.

Voorts, geen buur mag een hem toekomend redgerrecht afstaan aan iemand van buiten Damme; doet hij dit toch, dan zal hij aan de gemeenschap dertig mark betalen.

Voorts, als een buur zijn perceel verkoopt (aan iemand van) buiten Damme, zal hij de gemeenschap eveneens dertig mark betalen; en als hij zo minvermogend (arm) is dat hij niet in staat is deze (genoemde) boete te betalen, zal het perceel aan de gemeenschap toevallen op basis van zijn getaxeerde waarde en zullen, als die waarde minder dan dertig mark bedraagt, zijn naaste verwanten ter aanvulling van de boete in zijn plaats tien mark betalen.

Voorts, als iemand een medebuur met een mes heeft gewond, zal hij, na betaling van een zoengeld aan de gewonde overeenkomstig het gewoonterecht van het land, zes schelling als boete aan de rechters betalen, alsmede zes aan de kerkvoogden.

Voorts, geen buur zal op welke wijze dan ook buiten het gebied van Fivelgo wraak op iemand nemen voor hem aangedaan onrecht, tenzij hij eerst met een brief die het zegel der burens draagt zijn recht heeft gezocht en dit hem door de bevoegde instantie is onthouden.

Voorts, als een buur iemand gevangen heeft genomen die waarvandaan ook tijdens het feest van de Heilige Maagd of het octaaf daarvan [in het stadje] is gekomen om Haar te bezoeken, zal hij aan de kerkvoogden zes schelling betalen en aan de rechters evenveel, en moet de gevangene vrijgelaten worden.

Voorts is ten algemene nutte bepaald dat bij het overgeven of uithuwelijken van een bruid de bruidegom van zijn kant niet meer dan zestien mannen en vier vrouwen met zich mee mag brengen binnen Damme, gasten uit het stadje zelf niet meegerekend, en alleen hij mag het zwaard dragen aan wie het op grond van bloedverwantschap door de bruidegom is gegeven.

Voorts: op een vergaderdag mag niet gedanst worden buiten het huis waar de bruiloft wordt gevierd.

Voorts, ... (lacune in het origineel, bij Von Richthofen aangevuld met: wij verbieden het geven van geschenken

aan de bruid)..., en de bruid zal niet meer dan vier ongetrouwde vrouwen (meisjes) op haar bruiloft uitnodigen.

Voorts, elke persoon die bij bruiloften of geboortefeesten aan tafel komt zal anderhalve schelling schenken, en deze bijdrage tot de inzameling zal bij bruiloften gedurende twee dagen worden gegeven en bij geboortefeesten een keer.

Voorts, wie bij een geboortefeest ongenood verschijnt op de tweede dag of bij bruiloften op de derde, betaalt twee schelling boete aan de rechters. Of iemand ongenood is, moet de waard weten en met een eed bekrachtigen; en als de rechters hem niet unaniem daarvan ontslaan, zal hij voor elk individueel geval onverkort twee schelling verschuldigd zijn aan de rechters, en hetzelfde bedrag aan de kerkvoogden.

Voorts, zij zullen recht spreken over alle huren (pachten en huren), en over toezeggingen gedaan ten overstaan van de pastoor in Damme onder aftrek van de vierde penning, en inzake de huren evenzo.

Voorts, het rechterscollege heeft eveneens tot taak te voorzien in het herstel van wegen in het hamrik (dorpsgebied) bij Damme alsmede van de waterputten (wellicht: de duikers) aldaar.

Evenzo, een lid van het rechterscollege zal niemand kunnen veroordelen (schuldig verklaren) tot [een boete van] meer dan een halve mark. Tenslotte bepalen en willen wij, de bovengenoemde rechters, dat na ommekomst van de ambtstermijn van de zittende rechters in Damme de op dat moment fungerende pastoor van de kerk aldaar op het feest van Sint Petrus' Stoel (22 februari) samen met de aftredende rechters de nieuwe rechters kiest, en als zij niet tot eenstemmigheid komen zal de meerderheid der rechters in overeenstemming met genoemde pastoor vrijelijk beslissen over de keuze der rechters.

Gegeven onder zegel van ons land en van de gemeenschap te Appingedam in het jaar des Heren 1327, op de zondag onder het octaaf van 's Heren Hemelvaart.

Ook wij, rechters der Zeelanden van heel Friesland, bij de Opstalboom vergaderd bekrachtigen, op grond van kennis ervan die geen twijfel toelaat, de rechtsregels (wetten) van de gemeenschap van Appingedam, voorgelezen in onze tegenwoordigheid en bekrachtigd door het

zegel van hun gebied Fivelingo, als zijnde redelijk en eerzaak en wij bevestigen ze door deze brief; wij zijn van oordeel dat degenen die zich tegen genoemde bepalingen keren met een boete van gemeenschapswege gestraft dienen te worden als rebellen tegen de gemeenschap. Wij hebben goed bevonden deze brief ter eeuwige herinnering hieraan als transfix te hechten aan de oorkonde die over genoemde wetten is opgesteld en haar met het zegel van heel Friesland te bekrachtigen. Gegeven en gedaan bij de Opstalboom op het octaaf van Pinksteren, in het jaar des Heren 1327.

Hoe die stad precies heette wordt ons niet duidelijk: immers, er wordt gesproken over Appingedam alsook over Damme. Uit de verschillende artikelen blijkt dat bedoeld wordt de rechtszekerheid in het plaatsje te vergroten en bij te dragen tot het welzijn van allen. Er staan voldoende huizen om als centrum voor de omgeving te fungeren; er komen vreemdelingen van verre in de stad wonen, wier rechten eveneens gewaarborgd worden. De verbondenheid met het landschap Fivelingo, waarvan het stadje deel uitmaakt is nog vrij groot; er blijft een bijzondere verhouding, zoals blijkt uit de kosten die de Fivelingoër moet betalen bij zijn inschrijving als burger, die lager zijn dan wanneer nieuwe burgers zich van elders aanmelden. De vraag zal dan ook moeten luiden: hoe is het mogelijk geweest dat met name dit stadje zich juist hier heeft kunnen ontwikkelen?

Afgezien van enkele uitzonderingen is in het algemeen een stad ontstaan uit een voorstedelijke nederzetting. Het lijkt voor Appingedam aannemelijk dat dat ook hier het geval is. Dikwijls krijgt een dergelijke vestiging een grotere betekenis als er een land-of waterweg langs loopt. Een kruispunt van wegen is vanzelfsprekend een nog betere voorwaarde voor het ontstaan van een stedelijke agglomeratie. Zeker indien de plaats daarenboven een centrum-of een bestuursfunctie gaat vervullen. Om deze ontwikkeling voor Appingedam na te gaan, moeten we onderzoeken

- a hoe de situatie was vóór de eigenlijke stadsontwikkeling.
- b welke infrastructuur de totstandkoming van Appingedam, als plaats van enige betekenis, bevorderde,
- c welke factoren bijgedragen hebben tot de erkenning van haar bijzondere betekenis,
- d waardoor het stadje, ook na de opkomst van Delfzijl, haar positie kon handhaven.

Noten:

Hoofdstuk I

- 1 Jappe Alberts, *De Middeleeuwse stad*, Bussum 1968 2, p.15.
- 2 rechters - afgevaardigden.
- 3 Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, p.41 vlg.
- 4 De vertaling, door L. Engels en P. Noomen, is gebaseerd op de tekstuitgave van Blok e.a., want de copie van het origineel is te slecht leesbaar en het gezag van de varianten bij Von Richthofen niet duidelijk.
- 5 De Cock: in *Historie van Groningen, Stad en Land*, W. J. Formsma (Red), p.610, Groningen 1976.
- 6 Veen, van, *De Fivel en hare verzanding*.
- 7 Klok, *Terpen zullen ons een zorg zijn*. pp.129-166.
- 8 een glis is een benen schaats; een hak dient om de grond los te maken.
- 9 M. Bierma (Red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, 1988, pp.61-87.
- 10 Formsma, *Delwinaria*, in GVA 1976/77, pp.28-36.
- 11 Vredenberg-Alink, *De kaarten van Groningerland*. Hierin op p.84 een Duits kaartje waarop Fivel Flumen, op p.85 een kaartje waarop de Fivel-Aa en op p.86 de Fivel Rivier.
- 12 *Historie van Groningen*, pp.593-512.
- 13 a. Dik, *Uit de geschiedenis van Appingedam*.
b. De Blécourt, *Appingedam, in Oldambt en Ommelanden*.
c. Kooke en Vermeulen, *Architectuurhistorisch onderzoek naar de karakteristieken van Appingedam*. Scriptie vakgroep planologie en demografie.
- d. Ehbrecht, Ländliche und Stadtische Genossenschaftsformen im mittelalterlichen Nordseeküstenraum. *Civitas Communitas, Studien zum Europäischen Städtewesen*, I, pp.115-145.
- e. *Appingedam*, Gemeente Appingedam, publicatie van de Rijksdienst voor de monumentenzorg.
- 14 Dik, zie 13.a.
- 15 Kooke en Vermeulen, zie 13.c.
- 16 Siemens, Enkele bijzonderheden over Appingedam in GVA, pp.23,32.
- 17 De Cock, zie 12.
- 18 OAA. Inv.142.
- 19 OAA. Inv.010.
- 20 Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, pp.118,119.
- 21 Cleveringa, *Gemeene Landswarf en Hoofdmanenkamer te Groningen* tot 1601, p.41.
- 22 De Blécourt, zie 13.b.
- 23 zie lijst Edle Heerden, Bijlage IV.
- 24 Niehoff, *Van wierde tot waterschap*.
- 25 Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*.
- 26 mededeling van J. M. Jansen, Gemeentewerken Appingedam.
- 27 Kooper, *Waterstaatsverleden*, Kaart XIV.
- 28 OAA. Inv.nr.76, Burgerboek. 'den 24 marty anno sestynhundert vijftig hebben d'E. Heeren Bouwmesteren Johan Claessen en Jan Jansen verhuurt de plaats ofte stuck lands over de Branderzyl aan de Suydsijd van 't Damsterdiep, daer het Tichelwerck staet, swetten de aen de dijcksloot ende dat voor de tijdt van dertich nae malkander volgende jaeren aen Cornelys Jansen ende Joan Nicolai Oling, voor de somma van vier Car. gl. jaerlycks'.
- 29 Dik, *Appingedam*, p.72, op gezag van Acker Stratingh, die het gehoord had van H. P. Steenhuis; zie Appingedam, de oude Hoofdplaats van Fivelingo.
- 30 Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, noemt op p.86 in de vijftiende eeuw vier kluften; OAA.Inv.1 noemt echter tussen 1560 en 1566 drie burgemeesters, evenals van 1568 tot 1590. Ook de schuttenbrief van 1548 noemt slechts 3 rictoren (OAA.nr.140).
- 31 Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, p.86.
- 32 Dik, J. *Appingedam*, p.50.
- 33 flumen = stroom.
- 34 zie Bijlage I over de Flohne.
- 35 RAG. RA. VIII.1, fol. 256, 28-5-1759.
- 36 zie hoofdstuk De Molenhorn.
- 37 zie voor de Delfstraat Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, p.5.
- 38 Formsma, *Delwinarium*.
- 39 De Meijer, 'Het Augustijnen klooster van Appingedam'.
- 40 De plaats van het klooster is ingetekend op de plattegrond van Steenhuis.
- 41 Met 'kerkgrond' wordt bedoeld dat de 'eigenaar' daarvoor stedepacht moet betalen aan de kerk.

Hoofdstuk II

- 1 OAA. Inv.025.
- 2 ibidem.
- 3 ibidem.
- 4 ibidem.
- 5 ibidem.
- 6 v.d.Bos-Volhand, *De Nicolaikerkerk*, p.12. Hierin wordt gesteld dat deze kerk oorspronkelijk aan Maria was gewijd. Moeten we nu aannemen dat de z.g. Mariakapel die Steenhuis noemt, niet heeft bestaan, maar dat er verarring heeft plaats gevonden doordat de naam 'Mariakerk' in 'Nicolaikerk' werd veranderd?
- 7 de Blécourt, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, IX, afl. 3/4, pp.307-311.
- 8 OAA. Inv.142.
- 9 OAA. Inv.001.